

NERVEUZE HORMONEN EN VERWARDE KLOKKEN

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de Experimentele Neuroendocrinologie

aan de Universiteit van Amsterdam

op vrijdag 7 december 2012

door

ANDRIES KALSBECK

*1 Yn it oanbigjin skoep God de himel en de ierde. 2 De ierde lykwols wier wyl-
dens en woastens, en tsjusternis laei oer 'e djipte, en Gods Geast wier sweevjende
oer de wetters. 3 En God sei: Der sij ljocht! En der waerd ljocht. 4 En God seach
dat it ljocht goed wier; en God makke skieding twisken it ljocht en de tsjusternis;
5 en God neamde it ljocht dei en de tsjusternis neamde Er nacht. En it waerd
joun en it waerd moarn, de earste dei.*

Gen 1: 1-5

*It wie in swiere dei's nacht, en ik ha wrotten as in hûn
It wie in swiere dei's nacht, 'k soe sliepe moatte de hiele jûn*

The Beatles, 1964

Mevrouw de Rector Magnificus,

Mijnheer de Decaan,

Leden van de Raad van Bestuur van het AMC,

Hoogleraren van de Universiteit van Amsterdam en van de zusterfaculteiten,

Zeer geachte collegae en toehoorders,

Lieve vrienden en familie,

Een bekende voetballer zei eens: 'Er is maar één moment dat je op tijd kan komen. Ben je er niet, dan ben je óf te vroeg, óf te laat'. Ik ben blij dat u vandaag allemaal op tijd bent.

Om te beginnen wil ik u mee terug nemen naar 26 april 1986, als werknemers van de kernreactor in Tsjernobyl een veiligheidstest uitvoeren. Vermoed als ze zijn, veroorzaken ze per ongeluk een technische storing. In een poging de schade te beperken, nemen ze vervolgens nog een aantal ongelukkige beslissingen. Die leiden uiteindelijk tot een van de grootste kernrampen in de geschiedenis.

Op 24 maart 1989 vaart supertanker Exxon Valdez een smalle zee-engte binnen, op weg naar Californië. Hoewel de weersomstandigheden deze nacht perfect zijn, botst de tanker plotseling op een groot rif. Veertig miljoen liter ruwe olie stroomt in zee, met desastreuze gevolgen voor het milieu. De oorzaak van de botsing: gebrekkige communicatie tussen de bemanningsleden.

De trefwoorden Three Miles Islands, Bhopal, Rijn 1986 en Challenger 1986 doen ongetwijfeld soortgelijke alarmbellen bij u rinkelen. Een opvallende overeenkomst tussen al deze tragedies is, naast de enorme hoeveelheid menselijk en economisch leed die ze veroorzaakten, het tijdstip waarop ze gebeurden, namelijk 4 uur 's morgens. Vlak na middernacht zijn onze lichaamstemperatuur en de hoeveelheid stresshormonen in ons bloed over het algemeen op hun laagste punt, zodat we minder alert zijn. Ondertussen produceert ons lichaam volop melatonine, wat ons extra slaperig maakt. Niet de beste omstandigheden om helder na te denken dus, of om complexe

boodschappen aan anderen door te geven. Als gevolg daarvan maken mensen tijdens nachtdiensten de meeste domme fouten, en gebeuren er 's nachts relatief meer verkeersongelukken en rampen.

Ook andere statistieken laten pieken en dalen zien op bepaalde momenten van de dag. Sporters blijken in de middag bijvoorbeeld vijf procent beter te presteren dan op andere dagdelen, de meeste hartaanvallen vinden plaats in de ochtend, en de meeste zelfmoorden worden in de late ochtend en vroege middag gepleegd.

Dat alles is het werk van onze biologische klok. Die regelt onze lichaamsprocessen en heeft onbewust een enorme invloed op ons leven: wanneer we ons fit en energiek voelen, of we verstandige beslissingen nemen, of we opzien tegen een klusje en of we ons kunnen concentreren op wat we doen. Het moge u duidelijk zijn: 'Een juiste timing is essentieel'.

In de komende 45 minuten wil ik proberen u te overtuigen van het feit dat het belangrijk is om te luisteren naar de signalen van uw biologische klok. Tevens wil ik u kennis laten maken met een aantal recente ontwikkelingen in ons laboratorium en hoe wij door ons onderzoek aan klokken en suiker, beter grip op de centrale sturing van stofwisseling proberen te krijgen. Tenslotte hoop ik iets van mijn fascinatie voor het vak over te kunnen brengen: het is voor mij een groot plezier aan deze materie te kunnen werken.

De mens was zich al vroeg bewust van de vele cyclische fenomenen in de natuur, waaronder de dag/nacht-cyclus. De echte revolutie kwam echter in de 18de eeuw met de waarneming van een Franse baron (inderdaad in die tijd kwam de eerste geldstroom nog niet van de regering maar uit je eigen portemonnee), toen hij liet zien dat de dagelijkse wisseling in de bladstand van de *Mimosa pudica* niet het directe gevolg was van de afwisseling van licht en donker. Deze waarneming toonde heel duidelijk aan dat er een endogene klok moest bestaan. Dankzij het feit dat veel meer planten dergelijke ritmes vertonen kon Linnaeus in 1749 zijn beroemde bloemklok samenstellen. Maar de wereld was nog lang niet klaar om het bestaan van een dergelijke innerlijke klok te accepteren, wel om het bestaan van stralingen te veronderstellen die wel aanwezig zouden zijn, maar niet gemeten konden worden, en deze ritmes zouden veroorzaken.

De eerste aanwijzingen voor de aanwezigheid van een endogene klok in mensen dateren van bijna 200 jaar geleden. In 1836 registreerde een Britse

arts dagelijkse schommelingen in zijn lichaamstemperatuur die niet veroorzaakt werden door koorts. Het idee van een dag-nachtritme in lichaamstemperatuur werd echter lang genegeerd. Een van de verantwoordelijken hiervoor was Claude Bernard, een zeer bekende en invloedrijke Franse fysioloog in die dagen. Claude Bernard had **namelijk** het idee van een 'milieu interieur' geponeerd. Dit concept werd later nog verder uitgewerkt door Walter Cannon, die er de naam *homeostase* aan gaf. Homeostase is het samenspel van fysiologische mechanismen die er voor zorgen dat ons *interne milieu* niet al te veel beïnvloed wordt door de grote wisselingen in ons *externe milieu*, de omgeving waarin we leven dus, zoals temperatuurschommelingen en de aan- of afwezigheid van voedsel en drinken. Het bestaan van een interne homeostase leek echter in tegenspraak met een dag-nachtritme in lichaamstemperatuur, een van de redenen dat het bestaan van dergelijke ritmes pas zo'n 50 jaar geleden werd aanvaard. In de jaren zestig vertoefde de Fransman Michel Siffre enkele weken in een diepe grot in de Franse Alpen, met zijn hoofdlamp als enige lichtbron. Hij wilde een ondergrondse gletsjer onderzoeken, maar omdat hij ook benieuwd was naar zijn 'natuurlijke ritme', besloot hij zijn horloge thuis te laten. Via een geïmproviseerde telefoon vertelde hij zijn vrienden over zijn bevindingen en gaf hij telkens een seintje wanneer hij ging slapen of weer opstond. Hij had zijn vrienden gevraagd hem na 60 dagen weer naar boven te halen. Stomverbaasd was hij toen zijn vrienden hem belden met de mededeling dat de 60 dagen om waren. Volgens zijn eigen berekeningen had hij op dat moment nog meer dan een dag te gaan. Het slaap-waakritme dat Siffre in de grot had aangenomen, bleek iets langer dan een dag te duren: ongeveer 24 uur en een half uur. In de twee maanden dat hij onder de grond zat, was zijn dagritme dus bijna 30 uur verschoven.

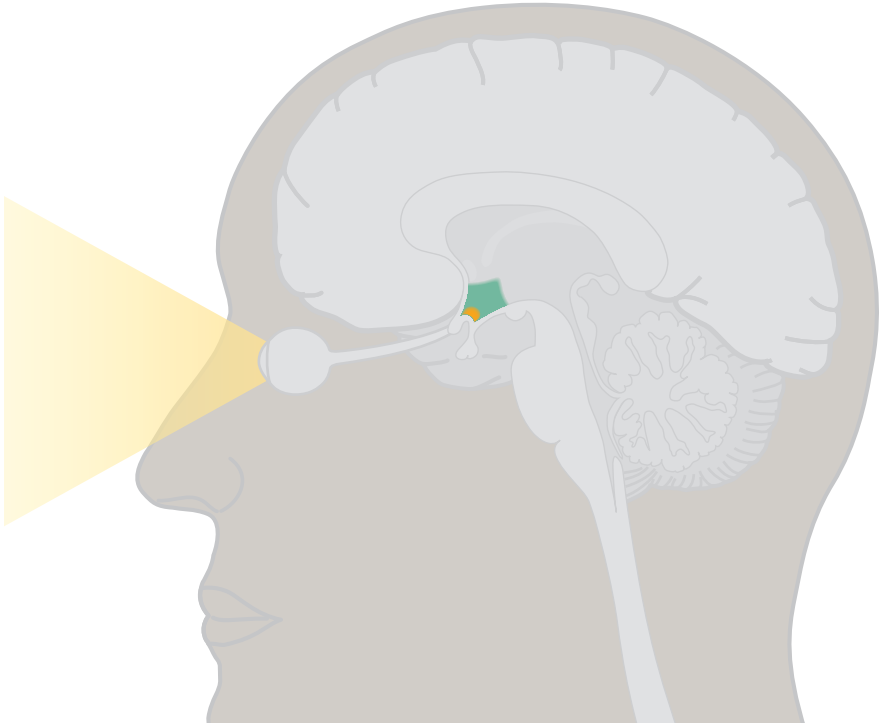
Sinds die eerste experimenten is steeds meer duidelijk geworden over deze endogene klok en onze dagelijkse ritmes. Inmiddels is duidelijk dat de evolutie ervoor heeft gezorgd dat bijna alle organismen een dergelijke endogene klok bezitten. Het eigen ritme van deze endogene klok blijkt echter bijna nooit precies 24 uur, maar is bijna altijd iets langer of korter dan 24 uur. Van dit ritme van bijna 24 uur is ook de term circadiane ritmes afgeleid, afkomstig van de latijnse woorden *circa* en *dies* oftewel: ongeveer één dag. Maar in concreto betekent dit dat die circadiane of endogene klok per dag een half uur

zou kunnen voor- of achterlopen, niet zo praktisch dus. De reden dat dit niet gebeurt, dit voor- of achterlopen, is dat onze klok elke dag wordt bijgesteld door het daglicht, net zoals je een horloge dat achterloopt elke dag gelijkzet. Ook omgevingsstimuli als sociale interacties, maaltijden, lichamelijke inspanning en temperatuurwisselingen kunnen de klok enigszins bijstellen, hoewel ze lang niet zo krachtig zijn als daglicht.

Maar hoewel de acceptatie van het bestaan van een interne biologische klok langzaam terrein won, was het algemene idee toch dat zo'n basaal mechanisme in mensen geen belangrijke rol zou kunnen spelen. De mens was een sociaal, redelijk denkend wezen: *'ik denk, dus ik besta'*. Het idee was dan ook dat al die ritmes die in mensen werden gemeten vooral een gevolg waren van het dag-nachtritme in ons gedrag, dwz ons slaap-waakpatroon. En dit gedrag was vooral een gevolg van onze eigen vrije wil en onze sociale interacties met andere mensen wel te verstaan (even voor de duidelijkheid: we hebben het hier over de jaren zeventig). Om het belang van deze sociale interacties aan te tonen, werden in een vervolg op de eerder beschreven grotavonturen van Michel Sifre, vier mensen tegelijkertijd geïsoleerd van alle omgevingsinvloeden in een zogenaamde onderzoeksbunker. De onderzoekers waren zeer tevreden dat toen ze na ruim drie weken de bunker binnenkwamen ze alle vier de proefpersonen gezamenlijk de maaltijd zagen nuttigen. Bij navraag bleek echter dat voor één proefpersoon dit zijn ontbijt was, dat twee proefpersonen aan het lunchen waren en dat de vierde proefpersoon zijn diner aan het nuttigen was. De precieze periode van de biologische klok schommelt tussen de 23,5 en 24,5 uur, maar verschilt per soort en tussen individuen, en is dus zeer persoonlijk.

Terwijl het bestaan van zoiets als een interne klok dus steeds duidelijker werd, was de grote vraag op de achtergrond de hele tijd, waar komt dat endogene ritme vandaan? Waar wordt het gegenereerd? Alhoewel in het begin een aantal hormoon-producerende klieren, zoals bijvoorbeeld de bijnier en de pijnappelklier, nog onder verdenking hebben gestaan, werd in 1972 duidelijk dat in zoogdieren, inclusief de mens, de centrale biologische klok gelocaliseerd is in onze hersenen, in een gebiedje genaamd de hypothalamus. Binnen de hypothalamus staat de biologische klok bekend als de nucleus suprachiasmaticus, oftewel de kern die bovenop de kruising van de oogzenuw ligt (afgekort als SCN).

Figuur 1 Dwarsdoorsnede van het menselijk brein. De hypothalamus omvat ongeveer het groene gedeelte, met onderin, in geel, de biologische klok in de nucleus suprachiasmaticus (SCN). Via de oogzenuw heeft de biologische klok een directe verbinding met het oog.

De SCN is ongeveer zo groot als een speldeknop, bevindt zich zowel in onze linker als rechter hersenhelft en bevat aan elke zijde ongeveer 10.000 neuronen. De neuronen in dit gebiedje geven patronen van impulsen af, in een dagelijkse cyclus, zoals te zien in deze opname van een SCN in een petrischaaltje. Maar toen duidelijk werd dat zelfs losse neuronen in een petrischaaltje nog steeds in staat zijn elk hun eigen bijna 24-uurs ritme te handhaven kwam de vraag ‘Waar komen deze ritmes vandaan?’ keihard terug. Het idee dat deze tijdinformatie opgeslagen moest zijn in onze genen werd voor het eerst geopperd eind jaren zestig. In 1971 localiseerden Konopka en Benzer eindelijk het eerste klokgen in de fruitvlieg. Ze noemden dit gen *Period*, afgekort als *Per*. Hun zoektocht naar dit gen maar vooral ook de enorme strijd die ze moesten leveren om het idee geaccepteerd te krijgen dat zoiets

complex als gedrag gelocaliseerd zou kunnen zijn in één gen, staat prachtig beschreven in het boek 'Time, Love and Memory'. En passant vonden ze namelijk ook nog een paar genen die van invloed waren op het paargedrag en het geheugen van de fruitvlieg. Het zou echter nog ruim 20 jaar duren voordat duidelijk werd dat dezelfde genen, die in de fruitvlieg de klok aansturen, ook aanwezig zijn in zoogdieren, weer: inclusief de mens. Inmiddels zijn er ongeveer vijftien van deze klokgenen beschreven. Via een kronkelredenering konden de critici van toen dus toch hun gelijk halen, het is namelijk niet één gen dat het dag-nachtritme aanstuurt. Het basale principe bestaat uit een vertraagd terugkoppelingsmechanisme, waarbij de eiwitten die gemaakt worden door de klokgenen PER en CRY, via hun remmende effect op de klokgenen CLOCK en BMAL, ook hun eigen activiteit bepalen.

Terug naar de hypothalamus. De hypothalamus bevindt zich helemaal onderaan uw brein, net boven uw verhemelte. In het menselijk brein is de hypothalamus slechts een klein onderdeel, minder dan 1% van het totale hersenvolume, maar ik hoop dat het u aan het eind van mijn verhaal duidelijk is dat deze 1% toch wel erg hard nodig is. De hypothalamus stuurt namelijk al die dingen in ons leven aan die er echt toe doen, in de Engelse taal worden ze wel aangeduid met de vier 'effen': fighting, fleeing, feeding, and f.....mating, en in het Nederlands met de vier 'V's': vluchten, vechten, (vr)eten, en vrijen. Binnen de hypothalamus kunnen naast de biologische klok nog een groot aantal andere kleine subgebieden worden onderscheiden. Gezamenlijk controleren de verschillende kernen in de hypothalamus hoe wij reageren op stress, een bedreiging, een verwonding of een infectie. Deze kernen bepalen echter ook onze eetlust en dorst, en vervolgens hoe we de verkregen energie gebruiken. De hypothalamus zorgt voor een stabiele bloeddruk, electrolytenbalans en lichaamstemperatuur. En *last but not least* zorgt de hypothalamus middels de biologische klok dus ook voor ons slaap-waakritme. Veel van deze processen blijven vaak onopgemerkt, maar de vlinders in uw buik, uw kokende bloed, en het zakken van de moed in uw schoenen komen dus allemaal voort uit uw hypothalamus. Of zoals samengevat door Ruud Buijs in zijn oratie: de hypothalamus bepaalt de balans van ons leven.

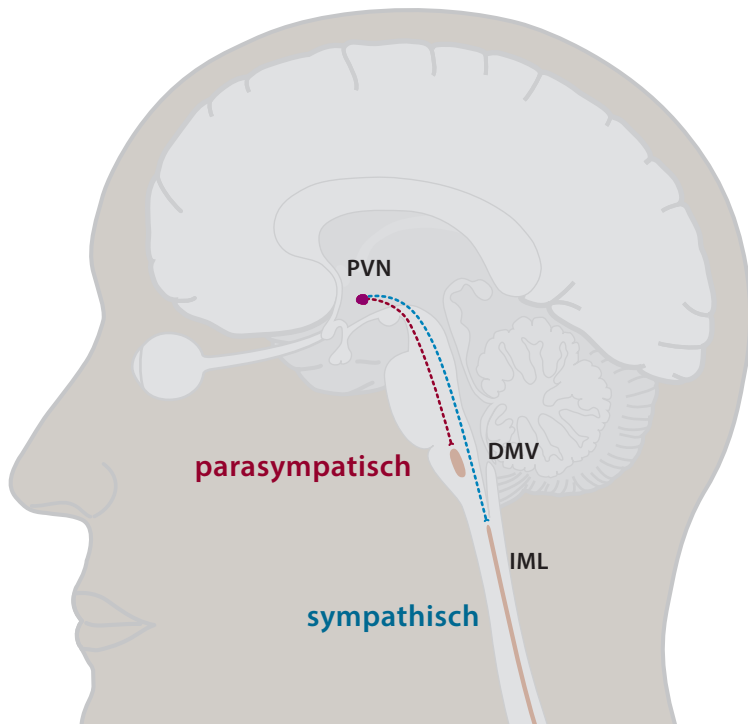
Een ander woord voor deze balans is natuurlijk homeostase. En hoewel in principe het hele brein betrokken is bij het bewaren van homeostase, is de hypothalamus toch wel het centrum in deze. Om de homeostase of de balans

van ons leven op de juiste manier te kunnen bepalen heeft de hypothalamus een hoop informatie nodig, informatie uit zowel de externe als de interne omgeving. De hypothalamus ontvangt dan ook veel informatie uit die grote rest van het brein, vervolgens wordt al deze informatie gewikt en gewogen en resulteert deze in een beslissing. Om deze beslissingen door te voeren, oftewel op te leggen aan de rest van het lichaam maakt de hypothalamus gebruik van twee belangrijke uitvoersystemen: het neuro-endocriene systeem en het autonome zenuwstelsel. Deze twee systemen zijn in belangrijke mate complementair, zowel wat betreft hun verdeling over het lichaam als hun specificiteit. Kort gezegd is het belangrijkste werk in onze groep proberen te begrijpen hoe dit wikken en wegen in de hypothalamus plaatsvindt om uiteindelijk te begrijpen waarom soms blijkbaar de verkeerde afweging wordt gemaakt.

De hypothalamische controle van het neuro-endocriene systeem wordt al duidelijk uit zijn localisatie, namelijk direct boven de hypofyse. De controle vindt plaats op twee verschillende manieren: in de eerste plaats door de directe afgifte van hormonen gemaakt in neuronen aan de bloedsomloop via het achterste deel van de hypofyse, en een tweede meer indirecte manier waarbij remmende en stimulerende neurohormonen worden afgegeven in het voorste deel van de hypofyse waar ze afgifte van aldaar geproduceerde hormonen aan de bloedsomloop reguleren. Een groot aantal van deze neurohormonen en hypofysiotrope hormonen worden gemaakt in een hypothalamische kern genaamd nucleus paraventricularis, oftewel de kern die gelegen is naast het ventrikel of hersenholte. De naam wordt vaak afgekort als PVN.

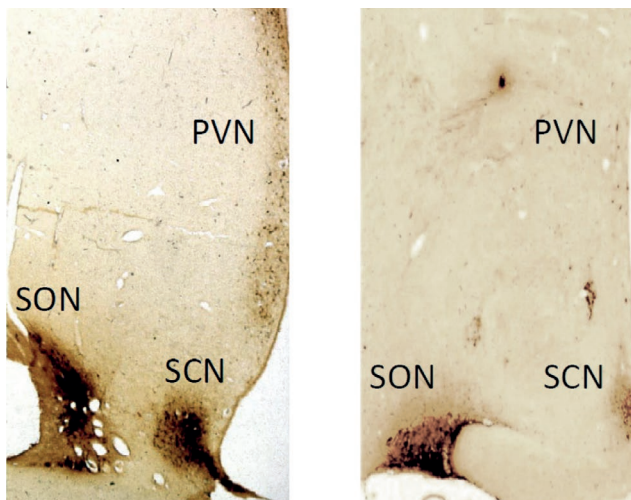
Het nerveuze deel van het hypothalamische commandocentrum, het autonome zenuwstelsel, bestaat uit een tweetal vertakkingen. Een sympathisch en een parasympathisch deel, die beide alle organen bereiken. De functies van deze beide vertakkingen zijn vaak tegengesteld, maar soms ook complementair. Activatie van het sympathisch zenuwstelsel resulteert in een hogere hartslagfrequentie, een versnelde en diepere ademhaling, een toegenomen productie van glucose, en de afgifte van stresshormonen zoals cortisol en adrenaline. De sympathische response staat dan ook wel bekend als de: 'fight, flight or fright' reactie. Activatie van de parasympathische vertakking daarentegen resulteert in een vertraagde hartslag en ademhaling, maar een verhoogde activiteit van het maag-darmstelsel. De parasympathische respons wordt dan ook het best

omschreven als 'rest and digest'. De motorneuronen voor het sympathisch en parasympathisch zenuwstelsel bevinden zich in respectievelijk het ruggemerg en de hersenstam. In 1909 hadden een paar Duitse onderzoekers echter al laten zien dat stimulatie van de hypothalamus resulteerde in een aantal autonome effecten zoals veranderingen in de hartslagfrequentie en speekselproductie. In de hypothalamus bevinden zich namelijk zogenaamde pre-autonome neuronen, neuronen die rechtstreeks verbonden zijn met de motorneuronen van het autonome zenuwstelsel in de hersenstam en het ruggemerg. Hoewel er pre-autonome neuronen aanwezig zijn op verschillende plekken in het brein, vinden we de grootste concentratie in de nucleus paraventricularis. Inderdaad, de PVN, dezelfde kern die ook de eerder genoemde neurohormonen produceert.

Figuur 2 Dwarsdoorsnede van het menselijk brein met daarin weergegeven de nucleus paraventricularis (PVN), het commandocentrum van de hypothalamus. In de PVN bevinden zich zowel de neuro-endocriene neuronen (niet weergegeven in deze figuur), die de hormoonafgifte door de hypofyse reguleren, als de pre-autonome neuronen, die de motorneuronen van het autonome zenuwstelsel aansturen.

Binnen de hersenen vindt de overdracht van signalen tussen neuronen plaats via de afgifte van neurotransmitters. Via bindingseiwitten op andere neuronen, zogenaamde receptoren, kunnen deze neurotransmitters signalen doorgeven van het ene neuron naar het andere. Een van de neurotransmitters waar de biologische klok gebruik van maakt is vasopressine. Deze twee dwarsdoorsnedes van het humane brein laten twee keer een halve hypothalamus zien, waarbij in de linkercoupe alle neuronen blauw zijn gekleurd, maar in de rechtercoupe met een speciale techniek alleen de neuronen die vasopressine maken bruin zijn gekleurd. De PVN is te herkennen als een langgerekte kern naast de hersenholte, en de SCN als een kern die boven op de kruising van de oogzenuw ligt. Daarnaast is er nog een derde kern te zien, die ook vasopressine maakt, de nucleus supraopticus, afgekort als SON. En de volgende dia maakt duidelijk waarom hypothalamusonderzoek heel goed met proefdieren kan gebeuren. Deze dia laat een dwarsdoorsnede van de hypothalamus van een mens en een rat zien, beide gekleurd voor vasopressine. En u ziet dat ook in de rat een PVN, SCN en SON te vinden zijn naast het ventrikel en bovenop en naast de kruising van de oogzenuw, en dat ook in de rat deze neuronen vasopressine maken.

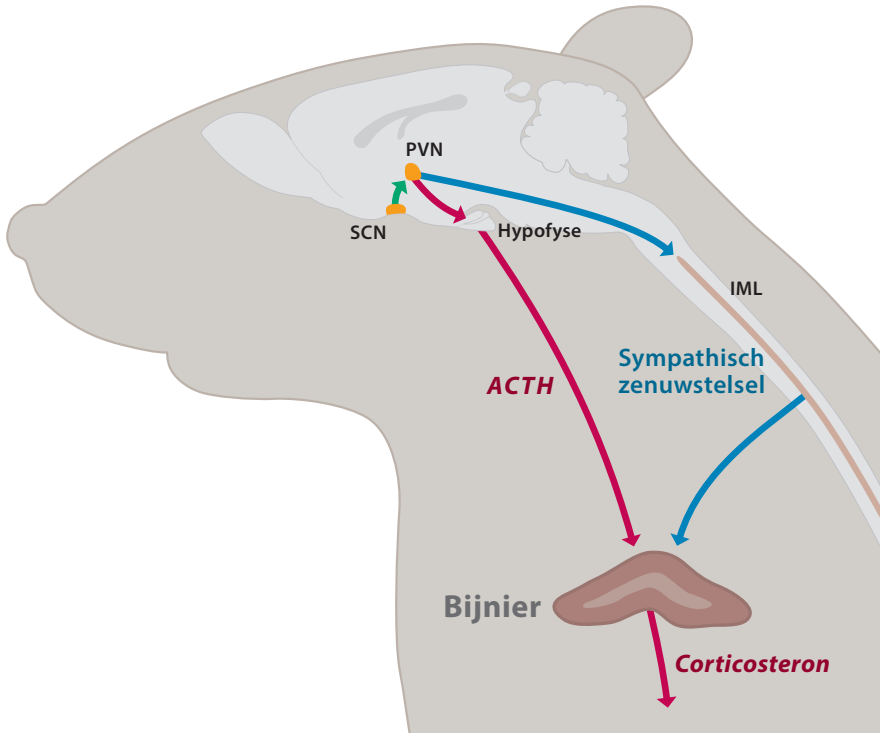

Figuur 3 Hersenplakjes van een menselijk brein (links) en een rattenbrein (rechts). Alleen de hypothalamus is weergegeven. De plakjes zijn behandeld met een anti-lichaam tegen de neurotransmitter vasopressine, waardoor alleen neuronen die vasopressine maken, bruin zijn gekleurd.

Nagenoeg alle hormonale en neurale 'opdrachten' die de hypothalamus produceert, verlaten de hypothalamus dus via de PVN. Het moge dus duidelijk zijn dat de PVN de ultieme kern in de hypothalamus is, die verantwoordelijk is voor wat de hypothalamus uitvoert. Een soort verkeerstoren op een vliegveld dus. En laat nu net deze PVN een van de belangrijkste doelgebieden zijn voor de ritmische informatie die de SCN, oftewel de biologische klok, verlaat. Een prachtige manier dus om al die feedback- of homeostasemechanismen in de hypothalamus een dag-nachtritme op te dringen. Een mooi voorbeeld van de complementariteit van het neuro-endocriene systeem en het autonome zenuwstelsel werd geleverd door ons onderzoek naar de regulatie van het dag-nachtritme in de afgifte van het hormoon corticosteron door de bijnierschors. De afgifte van corticosteron wordt in eerste instantie gereguleerd door de afgifte van het hypofysiotrope hormoon CRH in de hypofyse, vervolgens door de afgifte van ACTH door de hypofysevoorkwab aan de bloedsomloop, en tenslotte door de binding van ACTH aan receptoren in de bijnierschors. Het sympathische deel van het autonome zenuwstelsel bereikt echter ook de bijnierschors, en deze zenuwen blijken in staat de gevoeligheid van de ACTH-receptoren in de bijnierschors te veranderen. Zo hebben we laten zien dat een zelfde hoeveelheid ACTH in het bloed 's ochtends een veel kleinere stijging van corticosteron veroorzaakt dan 's avonds.

Na een aantal jaren onderzoek aan de verschillende hormoonritmes stelden we onszelf een tiental jaar geleden de vraag: zouden deze mechanismes ook gelden voor het energiemetabolisme? Waarom energiemetabolisme, zult u zich misschien afvragen?

Het begin van het derde millennium was uniek om verschillende redenen, maar een daarvan was dat voor het eerst tijdens de evolutie er meer mensen met overgewicht waren dan mensen die ondervoed waren. Om ons lichaamsgewicht stabiel te houden, is het noodzakelijk dat gedurende langere tijd onze energie-inname gelijk is aan het energieverbruik. En ondanks wellicht de overtuiging van velen van u dat dit onmogelijk is, blijkt het dat in de meeste mensen deze energiebalans toch behoorlijk nauwkeurig is. De gemiddelde volwassen Nederlandse man consumeert circa 900.000 kcal/jaar. Dezelfde gemiddelde Nederlandse man neemt ook ongeveer 500 gram per jaar in gewicht toe. Dit betekent dat er per jaar ongeveer 4000 kcal meer geconsumeerd

Figuur 4 Een schematische weergave, in de rat, van de neuro-endocriene en nerveuze regulatie van het dag-nachtritme in de afgifte van corticosteron door de bijnierschors.

dan verbrand worden, d.w.z. een verschil van slechts 0,5%. Of op een andere manier bekeken slechts één winegum per dag te veel, maar inderdaad wel elke dag één winegum te veel. Het moge duidelijk zijn dat uiteindelijk de enige manier om eetgedrag te veranderen via de hersenen is, dus een energiebalans in onze hersenen is zo gek nog niet. Deze, ondanks alles toch behoorlijk nauwkeurige balans, is ook gelegen in onze hypothalamus. Alleen lijkt de energiebalans niet gelokaliseerd in één, duidelijk afgebakende kern zoals de biologische klok, maar verspreid over een aantal hypothalamische kernen. Voor de biologische klok was lichtinformatie uit de retina de belangrijkste informatiebron om gelijk te blijven lopen. Vraag is nu hoe onze energiebalans in de hypothalamus aan de benodigde informatie over de energievoorraden in het lichaam komt?

De echte doorbraak voor het beantwoorden van deze vraag kwam zo'n 20 jaar geleden met de ontdekking van leptine, het vethormoon. Indien leptine wordt ingespoten bij normale muizen of ratten, stoppen deze dieren voor een aantal uren met eten, zelfs als ze hongerig zijn. Leptine lijkt dus een verzadigingssignaal te zijn. Zoals zeer veel signaalstoffen in het lichaam oefent ook leptine zijn werking uit door te binden aan een receptor. Leptine is hierbij dan de sleutel en de leptinereceptor het slot om de deur naar de cel open te krijgen. De leptinereceptoren blijken in hoge mate aanwezig te zijn in een klein gebiedje onderin de hypothalamus, net achter de SCN, de nucleus arcuatus. Toen leptine ontdekt werd dacht de wetenschappelijke gemeenschap heel even dat het vetzuchtprobleem was opgelost. Het artikel waarin de ontdekking van leptine wordt beschreven is inmiddels meer dan 10.000 keer geciteerd. Dikke mensen hoeven alleen maar wat extra leptine te spuiten, zoals diabetespatiënten insuline spuiten, en ze worden weer slank, was de gedachte. Helaas bleek dit slechts op te gaan voor een zeer klein percentage van de mensen met vetzucht. De meeste dikke mensen bleken geen gebrek aan leptine te hebben, integendeel, ze hadden juist zeer hoge plasma-leptinespiegels vanwege het vele vet. Ook het idee dat dit dan wel het gevolg zou zijn van een slecht werkende of afwezige leptinereceptor, het slot dus, bleek niet waar. Ook een defecte leptinereceptor verklaart maar een zeer klein percentage van de mensen met overgewicht. En toch noemde ik zojuist de ontdekking van leptine een doorbraak. Het begrijpen van de werking van leptine heeft ons namelijk zeer veel geleerd over de hersenstructuren die betrokken zijn bij de regulatie van het energiemetabolisme en hoe de hersenen het energiemetabolisme kunnen sturen. Zo bleek de nucleus arcuatus, het gebiedje met die hoge concentratie leptinereceptoren, weer onderverdeeld te kunnen worden in verschillende groepen neuronen met elk hun eigen neurotransmitter. Twee groepen neuronen bleken met name van belang voor de werking van leptine. De ene groep bevat onder andere de neurotransmitters Neuropeptide Y (afgekort als NPY) en agouti gerelateerd peptide (afgekort als AGRP), de andere groep neuronen bevat de neurotransmitters POMC en CART. Binding van leptine aan de leptinereceptoren op de NPY/AGRP-neuronen resulteert in een remming van de activiteit van deze neuronen, terwijl binding van leptine aan de leptinereceptoren op de POMC/CART neuronen een activatie van deze neuronen tot gevolg heeft. En dit verklaart heel mooi hoe leptine

de eetlust kan remmen, want geven we proefdieren een beetje NPY in hun brein, dan gaan ze onmiddellijk eten (ook al hebben ze net gegeten). Terwijl als we dieren een beetje POMC in hun brein geven, deze dieren onmiddellijk stoppen met eten, ook al hebben ze de hele nacht nog niks gegeten en zijn ze dus enorm hongerig. Leptine remt dus de activiteit van neuronen die eetlust stimuleren, en stimuleert tegelijkertijd de activiteit van neuronen die eetlust remmen.

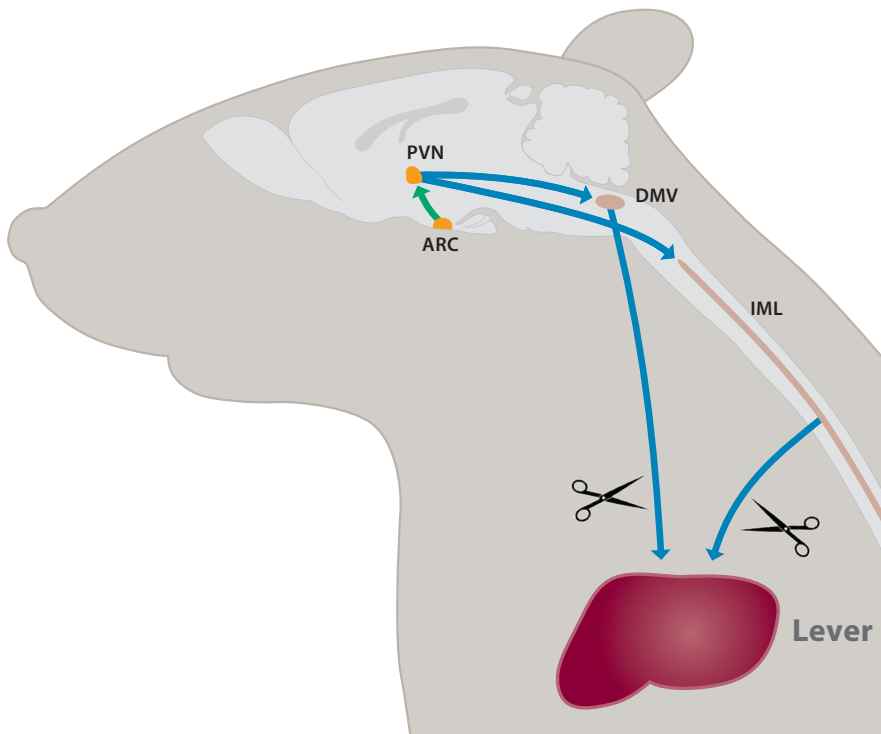
Eten en vasten induceren ook een groot aantal metabole en hormonale veranderingen. Om bijvoorbeeld 's nachts als we slapen (en dus niet eten) onze glucosespiegels in het bloed op peil te houden zal in eerste instantie de lever meer glucose gaan maken uit de voorraden glycogeen in de lever. Tegelijkertijd zal het lichaam overgaan op een andere energieleverancier: veel cellen zullen nu vetten gaan verbranden in plaats van glucose. Hier is dus weer een duidelijke functie weggelegd voor de biologische klok, maar daar zo dadelijk meer over. Een belangrijk hormoon bij deze veranderingen is insuline. Als we eten wordt insuline afgegeven door de beta-cellen van de pancreas, insuline stimuleert dan de opname van de glucose uit het voedsel in de cellen van het lichaam. Tegelijkertijd remt insuline ook het vrijmaken van vetten uit het vetweefsel en de aanmaak van glucose door de lever. Wel handig natuurlijk want als we eten, hebben we al die extra energie uit de lever en het vetweefsel niet nodig. Als we niet eten zijn de insulinespiegels in het bloed laag en kan de lever dus weer glycogeen omzetten in glucose en kan het vet weer vetzuren afgeven. Ook deze effecten van insuline komen weer tot stand middels het sleutel - slot principe. Dus lever-, spier- en vetcellen bevatten insulinerceptoren en daardoor kan insuline zijn effect hebben op deze organen. Mensen met type 1 diabetes maken zelf geen insuline en krijgen zonder behandeling dan ook torenhoge hoeveelheden glucose in hun bloed, maar niet in hun cellen, waar het nodig is. Heel lang is gedacht dat dit het hele verhaal was, totdat Steve Woods in Cincinnati aan het eind van de jaren zeventig liet zien dat als je een zeer kleine hoeveelheid insuline toedient in de hersenen van een rat, de dieren zullen stoppen met eten. In de hersenen komen dus niet alleen leptine-, maar ook insulinerceptoren voor! In eerste instantie was het idee dat deze insulinerceptoren in het brein daar alleen zaten om ons gedrag te beïnvloeden, ons eetgedrag wel te verstaan. En inderdaad, insuline bleek een remmend effect te hebben op de zojuist genoemde

NPY-neuronen, die eetgedrag stimuleren. De afgifte van insuline tijdens het eten zorgt er dus niet alleen voor dat de glucose op een juiste manier wordt weggevoerd, maar ook dat we op een gegeven moment weer stoppen met eten. Net als leptine dus. Maar is dit alles? Dienen die hormoonreceptoren in het brein alleen maar om ons gedrag te beïnvloeden?

Om deze vraag te beantwoorden was het noodzakelijk dat er een aantal verhaallijnen, of eigenlijk onderzoekslijnen natuurlijk, samenkwamen. Namelijk die van de neurowetenschappen en die van de endocrinologie. Ondanks het feit dat sinds het begin van de twintigste eeuw al duidelijk was dat in de hypothalamus pre-autonome en neuro-endocriene neuronengroepen naast elkaar liggen, zoals ik u eerder heb verteld, zijn deze twee onderzoeksgebieden toch zeer lang erg gescheiden gebleven. Ter illustratie, pas in 1994 werd in Nederland de eerste Endo-Neuro meeting georganiseerd. En Hans Romijn besprak in zijn oratie in 1999 een verdere integratie van het neuro-endocriene systeem en het autonome zenuwstelsel onder de titel: 'Conceptuele (r)evolutie in de endocrinologie'. Het onderzoek aan leptine maakte echter duidelijk dat dit hormoon via zijn werking in de hypothalamus niet alleen in staat was ons eetgedrag te veranderen, maar ook ons energiemetabolisme. In normale omstandigheden worden de NPY-neuronen vooral actief als we honger hebben, en de afgifte van NPY stimuleert dan niet alleen de eetlust maar remt ook gelijk ons energieverbruik. Met het idee dat zolang we nog geen eten gevonden hebben, we beter een beetje zuinig met onze energievoorraden kunnen zijn. En omgekeerd voor de POMC-neuronen, deze zijn vooral actief als we net gegeten hebben en remmen dan dus onze eetlust en stimuleren het energieverbruik, er is immers toch energie genoeg.

Wat echter nog niet duidelijk was, was hoe deze effecten van leptine en insuline in het brein het energiemetabolisme konden veranderen? En hier kwam ons werk aan de biologische klok en hoe de biologische klok in staat is om via de PVN zijn ritme op te leggen aan de rest van het lichaam mooi van pas. De afgelopen jaren hebben we dan ook de hypothese onderzocht of de nucleus arcuatus, die hypothalamische kern met al z'n receptoren voor leptine en insuline, een soortgelijk mechanisme zou kunnen gebruiken. Onze eerste experimenten aan dit onderwerp lieten zien dat voor het remmende effect van insuline op de glucoseproductie door de lever de NPY-neuronen in de nucleus arcuatus van groot belang waren. NPY uit deze neuronengroep stimuleert

namelijk niet alleen eetgedrag maar ook glucoseproductie door de lever. En als de insulinespiegels in het bloed stijgen en binden aan de insulinerceptoren op de NPY-neuronen en daarmee de activiteit van deze neuron remmen, wordt niet alleen het eetgedrag geremd maar ook de glucoseproductie in de lever. Maar hoe staan deze NPY-neuronen in contact met de lever? Net als de biologische klok bleken ook de NPY-neuronen directe projecties te hebben naar de PVN. Maar met welke neuron in de PVN maken de NPY-neuronen contact? De neuro-endocriene of de pre-autonome? Vervolgstudies waarbij we selectief de sympathische danwel de parasympathische vezels naar de lever doorsneden lieten zien dat deze contacten verlopen via NPY-contacten met de sympathische pre-autonome neuron in de PVN. Meer recent onderzoek van ons heeft laten zien dat ook andere hormonen de NPY-neuronen op deze manier beïnvloeden. Het stresshormoon cortisol

Figuur 5 Schematische weergave van de nerveuze verbindingen, in de rat, via welke de nucleus arcuatus het glucose en lipidenmetabolisme in de lever kan moduleren.

activeert bijvoorbeeld de activiteit van NPY-neuronen en verhoogt op die manier de glucoseproductie door de lever. Ook schildklierhormoon en oestrogeen bleken in staat de activiteit van de pre-autonome neuronen in de PVN te beïnvloeden en op die manier de glucoseproductie te veranderen, voor deze hormonen is echter nog niet duidelijk hoe ze in staat zijn de activiteit van de pre-autonome neuronen te beïnvloeden. Werken ze ook via het NPY-systeem? Of via de POMC-neuronen? Of kunnen ze misschien rechtstreeks de activiteit van de pre-autonome neuronen beïnvloeden, want zowel de receptoren voor oestrogeen als schildklierhormoon komen voor in de PVN. Het moge u duidelijk zijn dat er nog veel werk voor ons te doen is om deze nerveuze hormonen beter te doorgronden.

Zowel de nucleus suprachiasmaticus als de nucleus arcuatus kunnen dus via de pre-autonome neuronen in de PVN het glucose- en lipidenmetabolisme in ons lichaam beïnvloeden. Maar is dit nu de enige manier waarop de biologische klok ons energiemetabolisme beïnvloedt? Dat was wel het idee tot zo'n beetje het begin van deze eeuw. Enkele jaren na de ontdekking van de klokgenen, halverwege de jaren negentig, werd echter duidelijk dat deze klokgenen niet alleen tot expressie kwamen in de SCN, maar bijna overal in het lichaam. Dus ook in de lever, in spieren, in vetweefsel, in de nier en het hart. Betekent dit dan dat er overal in ons lichaam klokken zitten? Ja. Er is echter een belangrijk verschil tussen de moleculaire klok in de SCN en al die andere moleculaire klokken in ons lichaam. Terwijl de SCN-klok in een petrischaaltje altijd zal blijven doortikken zolang er voldoende voedsel is, houdt een spierklok of een leverklok het slechts enkele dagen vol. Deze lichaamsklokken of perifere klokken zoals ze genoemd worden, blijken eigenlijk elke dag een zetje nodig te hebben om te blijven doortikken. U zou het kunnen vergelijken met een schommel. Een geoefende schommelaar kan zich zelf heel goed in beweging houden, door op het juiste moment op de juiste manier zijn of haar benen te bewegen. Een beginnend schommelaar heeft echter bij elke zwaai of in ieder geval regelmatig een zetje nodig om te blijven schommelen. U kunt onze lichaamsklokken beschouwen als beginnende schommelaars. Maar wat is dan dat zetje dat ze regelmatig nodig hebben? Aan het begin van dit verhaal hebben we gezien dat voor de biologische klok in de SCN vooral licht belangrijk is om te zorgen dat deze klok gelijk blijft lopen, de SCN heeft echter een rechtstreekse verbinding met de

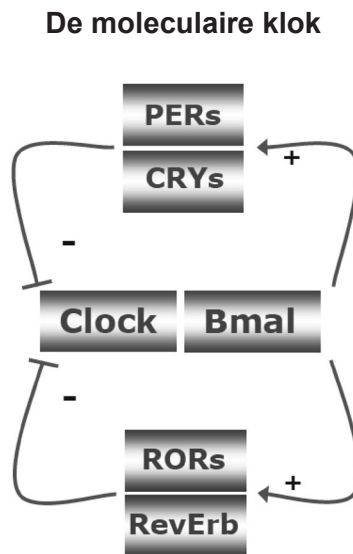
retina. Onze lichaamsklokken hebben dat niet, dus die zijn afhankelijk van de SCN om gelijk te blijven lopen. De biologische klok wordt dan ook vaak getypeerd als de dirigent van het enorme orkest aan biologische ritmes in ons lichaam. Aangezien de dirigent de enige is die over de partituur beschikt, dat wil zeggen lichtinformatie uit de omgeving, zijn de orkestleden afhankelijk van een goede communicatie over en weer met de dirigent. En de SCN communiceert via, u raadt het al, hormonen en zenuwen. Het moge duidelijk zijn: ‘Hormonen zijn inderdaad Hoofdzaken’, zoals Eric Fliers het terecht verwoordde in zijn oratie in 2006. De lichaamsklokken blijken echter niet alleen te vertrouwen op de signalen van de dirigent.

Aan het begin van de vorige eeuw viel het de Zwitserse natuuronderzoeker August Forel op dat er steeds meer bijen kwamen meesnoepen toen hij 's zomers buiten op het terras het ontbijt ging nuttigen. Na een paar dagen kwamen er zoveel bijen dat het gezin maar weer binnen ging ontbijten. Kijkend door het raam viel het hem echter op dat de bijen nog een aantal dagen 's morgens vroeg de lege tafel bleven bezoeken. Deze waarneming bracht hem tot de overtuiging dat bijen een zintuig voor tijd moesten hebben. De vraag was echter: oriënteren de bijen zich op een uitwendige klok, bijvoorbeeld de zon, of hebben ze een eigen tijdorgaan, een innerlijke klok. 50 jaar later herhaalde een medewerker van Karl von Frisch, inderdaad de man van de bijendans, deze experimenten op een meer systematische manier, onder andere door de bijen mee te nemen in een grot en door ze van Parijs naar New York te vliegen, en bewees zo dat bijen een innerlijke klok hebben waarmee ze weten wanneer uit te vliegen om voedsel te halen. Ook vele andere dieren, inclusief zoogdieren, blijken zo'n voedselklok te hebben. Wanneer ratten alleen toegang tot hun voer hebben gedurende twee uur in het midden van hun slaaperiode, anticiperen ze hierop binnen een paar dagen. Het verbazingwekkende is echter dat deze voedselklok niet gelocaliseerd is in de SCN, ook dieren zonder SCN kunnen zich zonder probleem aanpassen aan een dergelijk voedselschema. Het opmerkelijke is verder dat beide voedselklokken, zowel die in bijen als die in ratten, wel allerlei andere eigenschappen van een endogene klok vertonen. Zoals bijvoorbeeld een ritme van ongeveer 24 uur. Grote vraag in de laatste 40 jaar is dan ook geweest: ‘Waar zit deze voedselklok?’ Inmiddels weten we

meer over waar de voedselklok *niet* zit, dan waar 'ie *wel* zou kunnen zitten.

Eerder vertelde ik u dat het moleculaire mechanisme van de biologische klok bestaat uit een terugkoppelingsmechanisme van de genen *PER*, *CRY*, *CLOCK* en *BMAL*. Dit was echter maar de helft van het verhaal, er bleek nog een tweede feedback loop te zijn met hierin genen zoals RevErb-alfa en ROR. De ingewijden onder u herkennen deze genen onmiddellijk als genen die sterk betrokken zijn bij de regulatie van het energiemetabolisme. Het moleculaire klokmechanisme lijkt dus ook afhankelijk van metabole informatie. En dit is het tweede grote verschil tussen de centrale klok in de SCN en de perifere klokken: de centrale klok is vooral gevoelig voor licht, de perifere klokken zijn vooral gevoelig voor energie. Het regelmatige zetje dat ze nodig hebben, is dus een energy boost.

De evolutionaire wisselwerking tussen de zon en het energiemetabolisme van een organisme was dus zo sterk dat wij in al onze lichaamscellen een biologische klok meedragen met de ritmes die gevoelig zijn voor licht en energie ingeprent in ons erfelijke materiaal. Het lijkt er echter op dat in dit post-Edison tijdperk (voor de jongeren onder ons, de uitvinder van de gloei-

Figuur 6 Schematische weergave van de interactie tussen een aantal genen die onderdeel uitmaken van het moleculaire klokmechanisme van de biologische klok.

lamp) onze klokken aangepast zijn aan een wereld die niet meer bestaat. In de huidige 24-uurs maatschappij is het steeds moeilijker om ons leven in fase te laten lopen met die evolutionaire klok in ons brein. TV en internet maken dat we steeds later naar bed gaan, en in deze wakkere uren tussen avondeten en naar bed gaan worden vaak ook nog behoorlijk wat calorieën genuttigd. Bovendien verschuiven de kantoortijden niet mee met de latere bedtijd, wat betekent dat we steeds meer beknibbelen op onze hoeveelheid slaap. Zo'n 80% van de mensen heeft dan ook inmiddels een wekker nodig om 's morgens op tijd wakker te worden. Om nog wat slaaptijd te winnen schiet het ontbijt er dan vaak weer bij in. Vervolgens zitten de meesten van ons de hele dag binnen op kantoor, met de nadruk op 'binnen' en 'zitten'. De verloren slaap proberen we dan in het weekend weer in te halen, door onze klok als het ware te laten vrijlopen. Maar dit betekent weer dat heel veel mensen op maandagmorgen hun lichaamsklokken enkele uren terug moeten zetten. Alsof ze van Amsterdam naar Moskou vliegen. Elk weekend een sociale jetlag dus. Het moge duidelijk zijn dat de tijden waarin elke dag een dagdeel met zonlicht, activiteit en eten werd afgewisseld met een dagdeel gekenmerkt door donker, rust en vasten, ver achter ons liggen. Dit betekent dat de twee wijzers van onze biologische klok, de lichtgevoelige en de energiegevoelige, heel vaak niet meer gelijklopen. En een ieder die wel eens een vliegreis door meerdere tijdzones heeft gemaakt, weet dat dit geen optimale situatie is. Door sommigen wordt een dergelijke verstoorde biologische klok zelfs gekenschetst als een tikkende tijdbom. Ik wil niet suggereren dat al de lichamelijke ongemakken van deze tijd zoals bijv overgewicht, type 2 diabetes, en een te hoge bloeddruk een primair gevolg zijn van deze verwarde klokken, maar het omgekeerde lijkt mij wel duidelijk: verwarde klokken zijn niet het beste uitgangspunt voor een optimale homeostase en gezondheid.

In dit verlichte tijdperk moeten we dus op zoek naar andere bakenen voor onze endogene klokken. De industrie is inmiddels druk op zoek naar een manier om onze klokken met één pil gelijk te kunnen zetten, en voor mensen die in ploegendienst werken of last hebben van jet-lag is dit ongetwijfeld de enige uitweg. Maar toch zou ik niet iedereen die een wekker gebruikt, deze pillen willen voorschrijven. Met behulp van een subsidie van STW en een bekende gloeilampenfabriek gaan we kijken hoe we voeding en licht het beste kunnen timen om het signaal van de klok niet te verstoren, en om verwarde klokken

weer aan de praat te krijgen. De belangrijkste bakenen voor een gezonde klok zijn echter eigenlijk heel simpel. Hoe voorspelbaar en saai misschien ook, de drie R's van onze grootmoeders zijn een prima start, denk ik: rust, reinheid en regelmaat. Zorg voor voldoende slaap, afgewisseld met voldoende beweging en dan dat laatste het liefst in de buitenlucht. Eet gezond en met mate. En doe dit alles met regelmaat en op het juiste moment van de dag.

Aan het eind van deze openbare les wil ik graag nog enkele woorden van dank uitspreken. In de eerste plaats dank ik het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam voor mijn benoeming. De Raad van Bestuur van het AMC, in het bijzonder bestuursvoorzitter en decaan professor Marcel Levi, dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen. Mijn aanstelling bij het AMC is destijds mogelijk gemaakt dankzij een joint effort van de divisies Laboratoriumspecialismen, Kindergeneeskunde en Inwendige Specialismen, waarvoor mijn grote dank.

Tenslotte wil ik u nog iets vertellen over een lichaamsonderdeel dat niet direct bekend staat om zijn neuro-endocriene activiteit: de schouder. Het moge duidelijk zijn dat het verhaal dat ik u verteld heb slechts het verhaal is van een dwerg die op de schouders van reuzen staat. Een paar van die reuzen wil ik met name noemen. In de eerste plaats professor Fliers, hoogleraar Endocrinologie. Beste Eric, voor zover ik mij kan herinneren begon onze samenwerking na mijn terugkeer op het NIH vanuit Straatsburg begin jaren negentig. Vanaf het begin had jij belangstelling voor mijn basale werk aan de circadiane regulatie van hormoonafgifte. In eerste instantie kwam dit vooral tot uitdrukking in een samenwerking en verschillende artikelen op het gebied van de schildklier en leptine. Om uiteindelijk te resulteren in onze eerste gezamenlijke AIO's Lars Klieverik en Chun-Xia Yi. Maar 'uiteindelijk' is niet het juiste woord hier, want ik heb het idee dat onze gezamenlijke reis pas echt is begonnen met jouw uitnodiging aan mij om op het AMC te komen werken. Dank daarvoor en ik ben ervan overtuigd dat we de komende jaren nog veel interessante projecten zullen starten.

Een groot aantal mensen heeft bijgedragen aan mijn wetenschappelijke vorming. Hoewel de eerste imprinting duidelijk heeft plaatsgevonden in Groningen met de professoren Strubbe, Koolhaas en Luiten, vond de grootste vorming plaats na mijn promotie. En wel bij professor Buijs, hoogleraar

Neuroendocrinologie. Beste Ruud, helaas kon je er vandaag niet bij zijn, maar ik herinner mij nog als de dag van gister onze gesprekken in de oude bibliotheek van het NIH op vrijdagmiddag tijdens het wekelijkse doorploegen van de Current Content. Jouw enthousiaste verhalen over de winterslaap-experimenten in Straatsburg waren uiteindelijk de start van een avontuur dat ik niet graag had willen missen, dank daarvoor, en wat wat mij betreft is dat avontuur niet geëindigd met je verhuizing naar Mexico.

Professor Pevet, beste Paul, als een echte Europeaan versta je dit natuurlijk allemaal prima en hoef ik gelukkig niet over te gaan in het Frans. Uiteindelijk heeft mijn post-doc verblijf in Straatsburg maar 2½ jaar geduurd, maar gelukkig is de afstand tussen Amsterdam en Straatsburg niet zo groot en hebben we onze samenwerking kunnen voortzetten tot op de dag van vandaag. Hoewel je altijd vertelt dat ik de SCN naar Straatsburg heb gebracht, heb ik het idee dat mijn vorming tot chronobioloog pas in Straatsburg is begonnen. Dank daarvoor.

Tenslotte professor Romijn, hoogleraar Interne Geneeskunde en divisie-voorzitter Inwendige Specialismen. Beste Hans, onze kennismaking startte in het kader van het AIO-project van Felix Kreier over de parasymphatische innervatie van vetweefsel. Ondanks de spraakverwarring in onze eerste bijeenkomsten als gevolg van de verschillende interpretaties van het begrip centraal, voor jou toen nog de lever en voor mij het brein, bleek je een overtuigd supporter van het belang van de interactie tussen centraal zenuwstelsel en hormonen. Je enorme enthousiasme en dadendrang maakten destijds grote indruk op mij. Gelukkig is onze samenwerking niet bij dit ene AIO-project gebleven, en is die door je recente terugkeer naar het AMC alleen maar makkelijker geworden.

Naast schouders om op te staan als dwerg zijn er in de huidige multi-disciplinaire manier van wetenschap bedrijven ook schouders nodig om schouder aan schouder mee samen te werken. Dit zijn er natuurlijk veel te veel om op te noemen, daarom heb ik ze voor u op een foto gezet. Maar een paar wil ik er toch bij name noemen. Susanne la Fleur. Susanne is ooit begonnen als AIO bij Ruud en mij, en heeft daarna een geheel eigen onderzoekslijn opgebouwd in San Francisco en Utrecht. Ik ben blij dat je een aantal jaren geleden besloot om terug te keren naar Amsterdam, waardoor je mij er regel-

matig aan kunt herinneren dat er ook voor wat betreft energiemetabolisme nog een hele (limbische) wereld buiten de hypothalamus is. Ik hoop dat we onze complementaire onderzoekslijnen nog lang gezamenlijk kunnen voortzetten. Erik Endert, Anita Boelen en Mariette Ackermans wil ik hartelijk danken voor hun gastvrije ontvangst enkele jaren geleden binnen het laboratorium voor Endocrinologie op F2. Insgelijks wil ik Peter Bisschop, Maarten Soeters, Mireille Serlie en toen nog Hans Sauerwein danken voor hun gastvrije ontvangst op F5. Translationeel onderzoek is niet meer weg te denken uit het huidige biomedische onderzoek. Ik denk dat we binnen de afdeling Endocrinologie en Metabolisme een uitstekende manier hebben gevonden om translationeel onderzoek te doen en verbaas mij nog regelmatig dat een dergelijke samenwerking, die voor ons zo vanzelfsprekend is, op veel andere plekken niet mogelijk of zeer moeizaam is. Ik heb dan ook grote verwachtingen van verdere samenwerkingsverbanden op de AMC-campus.

En dan zijn daar nog de vele niet genoemde gouden handen in het lab. In de eerste plaats zijn wij als laboratorium Endocrinologie gezegend met een aantal zeer vaardige en deskundige analisten, die ervoor zorgen dat al onze hemelbestormende ideeën ook uitgevoerd kunnen worden. En tenslotte zijn daar natuurlijk de vele AIO's en studenten, dank voor jullie enthousiasme en inzet. Ik kijk ernaar uit samen met jullie de nieuwe fascinerende onderzoekslijnen op het gebied van de klok, voeding en hypothalamus verder uit te bouwen. Kortom, het moge u duidelijk zijn dat ik de toekomst van onze afdeling met veel vertrouwen tegemoet zie.

Tenslotte de ondersteunende schouders van het thuisfront. Heit en mem, dank voor alle kansen die jullie voor ons gecreëerd hebben in het verleden. Lieve Thea, Janny, Raymond, Feven, Amé, Karel, Martin-Jan, Nathalie en Sya, dank voor jullie begrip voor mijn tijd en energie slurpende interesse in klokken, suiker en de hypothalamus.

Dames en heren, uw aller komst en belangstelling heb ik zeer op prijs gesteld.

Ik heb gezegd

*Kom memmen en heiten, oeral yn it lân
en hâld jimme bern net te lang by de hân,
jim soannen en dochters ferbrekke de bân,
âlde paden kinn' net mear bekoarje,
mar meitsje dochts romte en brûk jim ferstân,
want de tiden sille feroarje.*

Bob Dylan, 1964

Literatuur

- Jonathan Weiner (1999) *Time, Love and Memory: A great biologist and his quest for the origins of behavior*. Vintage Books, New York.
- Ruud Buijs (1998) *De hypothalamus: balans van het leven*. Universiteit van Amsterdam.
- Hans Romijn (1999) *Conceptuele (r)evolutie in de endocrinologie*. Universiteit van Leiden.
- Eric Fliers (2006) *Hormonen? Hoofdzaken!* Universiteit van Amsterdam.
- Andries Kalsbeek, Chun-Xia Yi, Susanne La Fleur & Eric Fliers (2001) *De rol van de biologische klok en het autonome zenuwstelsel bij wakker worden*. *Neuropraxis* 6:159-171.
- Ruud Buijs & Andries Kalsbeek (2001) *The day-night balance of everyday life: Central and peripheral clocks interacting in the hypothalamus*. *Nature Neurosci Rev* 2:521-526.
- Ruud Buijs, Joke Wortel, Joop Van Heerikhuize, Mathijs Feenstra, Gert Ter Horst, Hans Romijn & Andries Kalsbeek (1999) *Anatomical and functional demonstration of a multisynaptic suprachiasmatic nucleus adrenal (cortex) pathway*. *Eur J Neurosci* 11:1535-1544.
- Lars Klieverik, Sarah Janssen, Ewout Foppen, Peter Bisschop, Mireille Serlie, Anita Boelen, Mariette Ackermans, Hans Sauerwein, Eric Fliers & Andries Kalsbeek (2009) *Thyroid hormone modulates glucose production via a sympathetic pathway from the hypothalamic paraventricular nucleus to the liver*. *PNAS* 106:5966-5971.
- Chun-Xia Yi, Ewout Foppen, William Abplanalp, Yuanqing Gao, Annek Alkemade, Mireille Serlie, Eric Fliers, Ruud Buijs, Matthias Tschop & Andries Kalsbeek (2012) *Glucocorticoid signaling in the arcuate nucleus modulates hepatic insulin sensitivity*. *Diabetes* 61:339-345.
- Eveline Bruinstroop, Lei Pei, Mariette Ackermans, Eric Fliers & Andries Kalsbeek (2012) *Hypothalamic neuropeptide Y (NPY) controls hepatic VLDL triglyceride secretion via the sympathetic nervous system*. *Diabetes* 61:1043-1050.
- Ji Liu, Peter Bisschop, Leslie Eggels, Ewout Foppen, Mariette Ackermans, Jiang-Ning Zhou, Eric Fliers & Andries Kalsbeek (2012) *Intrahypothalamic estradiol regulates glucose metabolism via the sympathetic nervous system in female rats*. *Diabetes* 62:435-443.

